

H. F. Dahl og Bastiansen

fenberg gikk for sin del fri under hele okkupasjonen.

Vi mangler vel ennå studier av okkupasjonstidens meningsmønstre som fullt ut kan forklare hvorfor noen institusjoner falt til fote, som pressen, mens andre nærmest sto opp i trass. Den sosialhistoriske tilnærming har vist seg fruktbar, i en studie som fokuserer «jakten på mening» som et underliggende kulturmønster i perioden (Hjeltnes 1986). Det trengs mer av slike sosiologiske, og kanskje mindre av de tradisjonelt verdiorienterte perspektiver, for å kalle frem det fulle samspill mellom de forskjellige impulser og institusjoner i okkupasjonsårenes kompliserte opinionsvev.

Rettsoppgjøret og ytringsfriheten

Det var NS-medlemmenes tragedie at de aldri kunne vinne anerkjennelse som selvstendig politisk bevegelse, men nødvendigvis måtte fremstå som et redskap i okkupasjonsmaktens hånd. Uansett om NS-administrasjonen på mange områder faktisk virket til fordel for norske interesser, spesielt på forsynings- og næringslivsområdet, og effektivt satte seg imot flere tyske krav, så var den innsatt av okkupanten og forble for sin eksistens avhengig av hans våpenmakt. Og selv om regimets målsetting var å få slutt på okkupasjonen, var det tyske nærvær i Norge en forutsetning for det. De politiske maktforhold var dessuten slik at NS aldri utad kunne distansere seg fra Tyskland, men bestandig måtte understreke det kameratslige samarbeidet med okkupanten. I det øyeblikk Tyskland tapte krigen i Europa, måtte derfor også NS falle - og uunngåelig også falle i dypeste hat og forakt hos landsmenn flest.

Den 9.mai 1945 tok så det re-etablerte norske demokrati fatt på den største strafferettslige operasjon noen sinne: oppgjøret med de 55.000 nordmenn som i krigens løp hadde sluttet seg til NS, og med de titusenvis av andre som hadde gjort tjeneste eller hatt fortjeneste av okkupanten. Fra sommeren 1945 til våren 1951 pågikk etterforskning, bevisopptak, tiltaleutferdigelse og hovedforhandlinger i høyt tempo ved et sterkt belastet rettsapparat, med det resultat at 51.000 nordmenn ble funnet skyldig i straffbare forhold. Et flertall slapp med bøter og tillitstap (en ny straffeform som innebar tap av politiske og økonomiske rettigheter), men hele 20.000 ble idømt fengselsstraff og 30 dømt til døden (Justisdepartementet 1962).

Rettsoppgjøret var en sterk påkjenning for den norske rettsstaten. Gjennomføringen måtte nødvendigvis bli preget av hastverk, prosessene av en

betydelig mer summarisk rettergang enn vanlig er. Mange rettssikkerhetsgarantier måtte tas med lempe for at oppgjøret skulle kunne gjennomføres i noenlunde rimelig tid. Loven om rettergangsmåten i landssviksakene forenklet prosessen i så måte, og det samme gjorde både påtalemyndigheten og domstolene på sine måter i praksis. Det var en «renselsesakt, en hygienisk prosess, som er helt nødvendig for samfunnets fortsatte eksistens og selvbevaring» det dreide seg om (C.J.Hambro, Ott.tid.1945: 141f), nødvendig for alle parter å få unnagjort så fort som mulig for at normale tilstander kunne gjenopprettes både rettslig og politisk.

Et spørsmål som snart reiste seg etter oppgjøret, var hvilke rettigheter de landssvikdømte skulle ha etter endt soning. Det viste seg at i tillegg til det formelle oppgjøret, opplevde mange av de tidligere straffede et uformelt som kunne være vel så rammende. Mange fikk ikke innpass på arbeidsmarkedet fordi andre nektet å jobbe sammen med «nazister», eller på boligmarkedet fordi kommunale boligmyndigheter godtok at landssvikere ikke skulle ha rett til bolig. I noen yrker hersket i praksis et ulovlig yrkesforbud for tidligere straffede (Andenæs 1979: 230f). En fagforening på Herøy krevde sågar at tidligere NS-medlemmer ble ilagt portforbud med plikt til å bære armbind når de fikk gå ut, for at ikke «disse udyr i menneskeskikkelse kan blande seg med gode nordmenn på badeplasser, sportsplasser etc.» (Telemark Arbeiderblad 4.8.1945).

Det mange landssvikdømte likevel følte verst, var at de ikke kom til orde for å legge frem sin sak, sine argumenter og sine motiver for at de hadde handlet som de gjorde (Larsen 1998). Det hadde under oppgjøret ofte fremkommet meget store avvik mellom rettsvesenets oppfatning av hva som var landssvik og unasjonal holdning under okkupasjonen, og de dømtes forståelse av egne motiver. Mange anså seg absolutt ikke som landssvikere eller forrædere i straffelovens forstand. De hadde en helt annen forståelse av årsaksforholdet bak tyskernes okkupasjon, av betydningen av den norske kapitulasjon den 10.juni 1940 og av spørsmålet om det var krigstilstand i Norge etter denne dag, enn domstolene la til grunn. Også hastverket og det summariske ved prosessene etterlot selvfølgelig mange mindre vel oppklarte punkter og mangelfull konsistens mellom en lang rekke saker.

Kan man da i denne situasjon si at de tidligere straffedømte hadde samme ytringsfrihet som andre?

Dette er et lite utforsket område av etterkrigshistorien. Svaret må ut fra hva vi i dag vet, gis slik at tidligere NS-folk nok stort sett hadde adgang til

å formulere sin kritikk av rettsoppgjøret, men at de ikke fant medier eller kanaler for sine ytringer andre enn dem de etablerte selv. Norske forlag og norsk presse var stengt for dem i mange år.

De landssvikdømte var derfor henvist til egne utgivelser på egne forlag. Mange bøker og småskrifter av tidligere dømte utkom i årene rundt 1950. De bærer karakteristiske titler som «Vi er ikke forbrytere», «Jeg er ingen landssviker», «Mens vi venter på § 100», «Rettsoppgjørets svarte flekker», «Holder vi mål?», «De utstøtte», «Det urettferdige rettsoppgjør» eller «Den nådeløse rettfærdighet». Ingen vet hvor mange slike skrifter som egentlig kom ut, for noen helt fullstendig oversikt over denne litteraturen er aldri forsøkt oppstilt. Den mest omfattende bibliografien som foreligger om rettsoppgjøret, av fakultetsbibliotekar Kaare Haukaas (Haukaas 1962), registrerer bare et utvalg. Heller ikke den offisielle Norsk bokfortegnelse synes å ha fått med seg alt. Det gjenstår derfor en del granskning før man kan si mer om omfanget av denne uformelle protestlitteraturen.

Det som derimot er sikkert, er at vanlige forlag avviste å utgi denne type bøker. Debattbøker om oppgjøret forekom nok på norske forlag, fortrinnsvis om den meget kontroversielle dødsstraffen, men ingen landssvikdømt kom til orde i denne debatten. Selv Knut Hamsuns «Paa gjengrodde stier» ble opprinnelig refusert, da den forelå i 1948. Gyldendal og direktør Grieg våget simpelthen ikke å utgi en tekst av den store dikter som angrep rettsoppgjøret. Også den svenske forleggeren, som underhånden fikk tilsagn om rettighetene, trakk seg etter at Dagbladet - den avis som under hele oppgjøret viste den mest uforsonlige holdning - hadde fått tak i historien om at Hamsun skulle utgi på svensk «om sine opplevelser fra nazitiden» (Stray 1979, Hansen 1978:652ff.). Først året etter kom boken ut.

Hamsun var et unntak. Han var Nobelprisvinner og ikke straffedømt. Den første utgivelse på et akseptert forlag av en «vanlig» landssvikdømt var Håkon Meyers «Et annet syn», som ble antatt på Dreyers forlag i 1952. Meyer hadde sonet en dom på ti års tvangsarbeid for sin virksomhet som NS-leder i LO under krigen, og redegjorde inngående og intelligent for sitt syn på det nødvendige samarbeidet med tyskerne. Det var en betydelig risiko forleggeren Barthold A. Buthenschøn tok ved å gå god for en slik bok. Han fikk for sikkerhets skyld den anerkjente jurist, professor Kristen Andersen, til å skrive et forord til støtte for utgivelsen. Forlaget fortjener anerkjennelse, uttalte Andersen her: «Det tales og skrives så meget om ytringsfriheten

og dens uunnværlighet. Ett er imidlertid å tale og skrive om ytringsfrihet, noe ganske annet å praktisere den i uredd saklighet.» Det var selve utgivelsen han karakteriserte slik.

Ikke sjelden kom det til forføyninger overfor landssvikernes egen-utgitte skrifter. Narvesen nektet distribusjon både av bøker og tidsskrifter av slikt opphav. En vestlandsredaktør som publiserte en artikkel der det het at riksadvokat Sven Arntzen, en av rettsoppgjørets mest sentrale menn, bar ansvaret for en av okkupasjonstidens større opprullinger innen motstandsbevegelsen, ble tatt i varetekt og tiltalt for injurier, sågar etter offentlig påtale (Justisdepartementet 1962: 480). Dommen på ni måneders ubetinget fengsel er enestående i norsk rettshistorie. Skriftet ble inndratt. Det samme skjedde med de oppsiktsvekkende bøkene til major O. H. Langeland, tidligere Mil.org.sjef i Oslo, som i «Dømmer ikke..» (1948) og «...for at I ikke skal dømmes» (1949) hadde insinuert at navngitte embets- og tjenestemenn hadde gått tyskerne til hånde under okkupasjonen, i minst like høy grad som straffedømte NS-folk. Høyesterett stadfestet inndragelsen. Flere injuriersaker fulgte i 1952 mot NS-folk som i sine skrifter hadde antastet oppgjøret med usaklige angrep: Arne Bergsvik fikk 30 dager ubetinget, Aasulv Holte fikk 500 kr. i bot, Petter A. Harsem tilleggsstraff på 1 års fengsel, Øyvør Hansson 30 dager og Alex Lange 90 dager (de to siste betinget). I ytterligere et titall saker ble tiltale reist, men senere enten frafalt på grunn av bevisets stilling eller saken ble henlagt fordi den trakk så sterkt i langdrag at videre forfølgelse ble ansett utidig (Justisdepartementet 1962: 478-491).

Disse prosessene, som aldri har vært gjennomgått og vurdert i sin sammenheng, kan unektelig tyde på at ytringsfriheten for de landssvikdømte til i trykt skift å redegjøre for sitt syn, var noe begrenset. Grunnen til at det ble gått så hardt frem, lå i en meget grundig betenkning fra riksadvokaten (trykt som bilag til St.meld.nr.64 1950), der hensynet til rettsoppgjørets hele omdømme sto sentralt. Ærekrenkende beskyldninger mot øverighetspersoner som hadde ansvaret for gjennomføringen av oppgjøret, ble ansett særlig alvorlig. Men betenkningen tok også for seg de konkrete anklager om fangemishandling og overgrep mot varetektsfanger som skriftene hadde brakt frem. Mest kjent var her en serie påstander om til dels opprørende brutalitet som var dokumentert i forfatterinnen Martha Seinsviks bok «Frimodige ytringer» (1946). Slike påstander ble etterforsket, og førte til flere domfellelser av voktere og politifolk for utilbørlig brutal atferd mot NS-folk. Med

Nei, det var meget sterkt begrenset